

Journal of Comparative Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 12, No. 22, Summer 2020

A comparative study of the concepts and wisdom and ethical issues In the Mutanabbi divan and Ferdowsi's Shahnameh *

ZainabManouchehri¹
Dr. Valiallah Shoja Pourian²
Dr.Manouchehr Joukar³

1. Introduction

Finding common wisdom and ethical themes in the poetry of two contemporary poets, Ferdowsi and Mutanabbi, both of whom are Shiites of Islamic teachings and who have lived in almost the same religious and cultural environment, in addition to innate elegance and artistic inspiration,

(If to a degree) familiar with the wisdom and ethics of ancient Iran, the most important purpose of this study is, therefore, the most fundamental questions of this research are: 1. In what areas are the two common poetic and moral understandings of the two poets and how did they appear in their poetry? 2. Have Shiite and Islamic sources and teachings and an understanding of the wisdom and moral teachings of ancient Iran and the Islamic era been effective in sharing these issues? It is assumed that because of the historical, religious, cultural, and sources common to both

---

*Date received: 18/11/2019

Date accepted: 07/12/2019

1. Ph.D. Candidate of Arabic language and literature at Shahid Chamran University of Ahvaz. yazaynab_67@yahoo. Com (Corresponding author)

2. Assistant Professor of Arabic Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz. Shoja41@Gmail.com

3. Associate Professor of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz. m.joukar@scu.ac.ir

poets, there are many similarities between the ethical and theological themes of the two poets.

2.Methodology

This research has analyzed the common and different aspects of the two poets' philosophical and ethical issues through a library method and based on the framework of comparative literature (French school).

3.Discussion

Ferdowsi, the poet of wisdom and ethics: Ferdowsi (329-411 AH), He is one of the greatest Persian poets and one of the most famous epic poets in the world. . He has long been known as the sage.

Suzani Samarqandi and the author of *The Wonderland*, both of which lived in the sixth century, - Ferdowsi is called wise in the book of Proverbs of Dehkhoda , More than 3,000 bits of wisdom are provided from the Shahnameh. Ferdowsi is one of the wise poets whose wisdom has ruled throughout his poem . Wise apart from his scientific personality, From today's perspective he is also a psychologist and ethics teacher.

Mutanabbi (303-353 AH) is a prominent Arab poet and sage and one of the most influential poets of this language whose poetry is associated with wisdom everywhere. He traveled to Iran in 354 AH at the invitation of Ibn Amid. He stayed in Arjan for a while, then went to Adud al-Dawla in Shiraz. During his stay in Iran, and especially Shiraz, he wrote important poems and pieces Which shows how influential this trip is and how it has changed his poetry. Aqqad says: The wisdom of Mutanabbi is superior to his other poetic exceptions, and this is why he is a philosopher. He has taken the precedent of wisdom from all the

poets before him The presence of wisdom in Mutanabbi poetry is so bold ,That Sahib ibn Abbad Collected 370 bits from Mutanabbi poetry Each bit is a proverb.

4.Conclusion

The common themes of wisdom and morality in Ferdowsi's poetry and Mutanabbi poetry are abundantly observable and analyzed This similarity can be found in theological themes such as rationality, the necessity of self-knowledge, worldly discredit, knowledge and ignorance and many more and and It manifests in ethical concepts including jealousy, rebuke, affection, kindness, patience, humiliation, and so on. There are also differences in the form and style of the work In addition in terms of personality and individuality, including adherence to religious and ethical principles, pride and humility, and so on.

Keywords : Mutanabbi, Ferdowsi, Wisdom, Ethics, Arabic and Persian Poetry.

References [In Persian]:

- The Holy Quran
- Ibn Manzur , Muhammad ibn Mukarram. (1408).Tongue of the Arabs, curated and commented on it by Siri, Beirut: Dar Al-Hayya for Arab Heritage.
- The gardener, Peter. (1968). Arab writers in the Abbasid era, Beirut: Dar Al Makshouf.
- Tunouji, Mohamed. (1992). History of the city of Islam, Beirut.
- Al-Jarjani, Al-Sharif. (1938). Definitions, Cairo: Al-Babi Al-Halabi.
- Razi -Rey, Hashim. (1384). Hekmat Khosravani, Tehran: Behjat, Sixth Edition.

- Ranjbar, Ahmad. (1394). Ferdowsi Intellectual Attractions, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Riahi, Mohammad Amin. (1380). Ferdowsi, Tehran: New Design, Third Edition.
- Zarin Koub, Abdul Hussein. (1381). Annotation, About Ferdowsi and Shahnameh, Tehran: Talk.
- Sozni, Mohammad bin Massoud. (1344). Divan, courtesy of Nasser Shah Hosseini, Tehran.
- Shuja Poorian, Valiollah. (1376). Ethics and Practical Wisdom in Poetry Poetry, Ahwaz: Shahid Chamran University.
- Tusi, Khaje Nasir al-Din. (1364). Nasseri's Ethics, Correction and Discipline: Motabi Minavi and Alireza Heydari, Tehran: Kharazmi, Sixth Edition.
- Shawky, guest. (1960). Art and its Doctrines in Arabic Poetry, Cairo: Dar Al-maaref.
- Al -Ttabal, Ahmed. (1985). Al-Mutanabi, studying texts from his poetry, Tripoli: The Modern Library.
- Farroukh, Omar. (1985). History of Arabic Literature, Part Two, Beirut: Dar Al Alam for Millions, Fifth Edition.
- Al-Mutanabi, Abu Ateeb (1403). Diwan Al-Mutanabi, Beirut, Beirut House for Printing and Publishing.
- Al- Majlis, Muhammad Baqir. (1037). Bahar Al-Anwar, Beirut: House of Revival of Arab Heritage.
- Ferdowsi, Abu Al-Kassem. (1379). Shahnameh, Koshosh Sa'id Hamidyan, Brasas Pagh Misku, Tehran: Qatrah, Pagam.
- Manouchehryan, Reza. (1387). Translated and analyzed by Mutanabi Diwan, Part 1, by Sharq Barquqi, Tehran: Visitors.
- Approach to rhetoric. (1388). Translator: Muhammad Dashti, Qom: God's Rescue.

-Wolf, Fritz. (1377). Farhang Shahnameh, Tahrān: Legends Spread.

articles

-Jokar, Manouchehr. (1389). "Is Shahnameh a Compendium?" Two Quarterly in Literature History, Shahid Beheshti University, Volume 2, Number 4, pp. 78-100.

-Al-Zubaidi, Ali. (1410). "An Introduction to the Study of the Ruler of the Mutanabbi, Wisdom in Ancient Literatures," Al-Mustansiriya Literature, Baghdad, No. 17, pp. 11-24.

-Sabzianpur, Wahid. (1384). "A Search for the Discovery of Iranian Roots in the Conceptual Concepts of Textual and Ferdowsi", Journal of Culture (Special Literature), Volume 18, Number 3, (55) pp. 95- 123.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نشریه ادبیات تطبیقی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال دوازدهم، شماره بیست و دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۹

بررسی تطبیقی مفاهیم و موضوعات حکمی و اخلاقی در شاهنامه‌ی فردوسی و دیوان متنبی*

زینب منوچهری (نویسنده مسول)^۱

دکتر ولی الله شجاعپوریان^۲

دکتر منوچهر جوکار^۳

چکیده

یکی از موضوعات محوری که بیشتر شعرای برجسته‌ی ایرانی و عرب بدان پرداخته و آن را از ضروریات زندگی دانسته‌اند، مفاهیم حکمی و اخلاقی است؛ زیرا موضوع آن، انسان و سازندگی روحی و معنوی اوست. فردوسی و متنبی دو چهره‌ی شاخص در شعر فارسی و عربی به شمار می‌آیند که سروده‌های حکمی و اخلاقی‌شان در میان دیگر شاعران از فراوانی و شهرت بیشتری برخوردار است. این پژوهش نشان می‌دهد که علاوه بر توارد خاطر برآمده از ذوق هنری و فطری، همزمانی تاریخی، شیعی بودن دو شاعر، بهره‌گیری از منابع غنی فرهنگ اسلامی - ایرانی، از منابع حکمت و اخلاق در شعر این دو شاعر حکیم بوده است و امکان تأثیرپذیری مستقیم فردوسی و تأثیرپذیری غیرمستقیم متنبی از آیین و اندیشه‌های حکمی و اخلاقی ایران باستان محتمل و در برخی موارد قطعی است. این پژوهش براساس چارچوب ادبیات تطبیقی (مکتب فرانسه) به تحلیل جنبه‌های مشترک و متفاوت موضوعات حکمی و اخلاقی دو شاعر پرداخته است. محور اساسی پژوهش عبارت از: تحلیل تطبیقی حکمت و اخلاق دو شاعر با ذکر تفاوت‌ها براساس جدول فراوانی. مهم‌ترین یافته‌ی این تحلیل تطبیقی این است که متنبی از حکمت و اندیشه‌ی ایرانی تأثیر پذیرفته است و شاهنامه بازتاب اصیل این حکمت و اخلاق ایرانی است.

واژه‌های کلیدی: فردوسی، متنبی، حکمت، اخلاق، شعر فارسی و عربی.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۰۹/۱۶
yazaynab_67@yahoo. Com

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۷/۲۷
نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

DOI: 10.22103/jcl.2020.14709.2931

۱. دانشجوی دوره دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه شهید چمران اهواز

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه شهید چمران اهواز

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز .

۱. مقدمه

به سبب نگاه تربیتی برآمده از آموزه‌های دینی، مفاهیم حکمی و اخلاقی بسیاری در متون ادبی فارسی و عربی راه یافته است و این خود یکی از مهم‌ترین موضوعات ادبیات تطبیقی مورد توجه پژوهشگران ادب فارسی و عربی است. واژه اخلاق جمع کلمه‌ی «خُلُق» و به معنای خوی و سرشت است و «علم الأخلاق» عبارت از دانش حکمت عملی است (ابن منظور، ۱۴۰۸: ۴/۱۹۳). به تعبیر جرجانی اخلاق عبارت است از حالتی که نفس، کارها را به سادگی و بدون نیاز به فکر و اندیشه انجام می‌دهد (جرجانی، ۱۹۳۸: ۴۵). اهمیت اخلاق به پایه‌ای است که پیامبر اکرم (ص) هدف رسالت خویش را پرداختن به این مهم عنوان می‌نماید: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (مجلسی، ۱۰۳۷، ج ۶۸: ۳۸۲). و امام موسی کاظم (ع)، لازم‌ترین دانش را برای انسان، اخلاق می‌داند (همان، ۱۰۳۷، ج ۷۸: ۳۳۲).

خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ق) فیلسوف، متکلم، فقیه و ریاضی‌دان قرن هفتم از جمله دانشمندانی است که در کتاب *اخلاق ناصری* به اخلاق و حکمت پرداخته است و به جهت نزدیکی به روزگار دو شاعر مورد بحث این مقاله آرای او را در این خصوص نقل می‌کنیم. خواجه حکمت را به دو دسته تقسیم می‌کند: نظری و عملی. حکمت نظری به سه بخش تقسیم می‌شود: علم مابعدالطبیعه، ریاضی و طبیعی. پس حکمت عملی نیز به سه قسم تقسیم می‌شود: تهذیب اخلاق، تدبیر منزل و سیاست مُدن (طوسی، ۱۳۸۵: ۴۴-۳۸). ما نیز در این پژوهش، حکمت عملی (تدبیر منازل و سیاست مُدن) را زیر عنوان حکمت قرار می‌دهیم و تهذیب اخلاق را که شامل فضایل و رذایل اخلاقی می‌شود زیر عنوان اخلاق بیان می‌کنیم. حکمت و اخلاق مرزهای نزدیک به هم دارند و اخلاق می‌تواند نمودی از حکمت باشد اما صرفاً یکی نیستند. ما در این پژوهش مضامین حکمی و اخلاقی را در شعر فردوسی و متنبی، دو شاعر بسیار مهم ادب فارسی و عربی که تقریباً هم‌روزگار بوده‌اند، بررسی تطبیقی می‌کنیم.

۱-۱. بیان مسئله و فرضیه پژوهش

یافتن مضامین مشترک حکمی و اخلاقی در شعر دو شاعر هم‌روزگار، فردوسی و متنبی که هر دو شیعه مذهب و بهرمند از معارف اسلامی بوده‌اند و کمابیش در محیط دینی و فرهنگی مشابهی زیسته‌اند و علاوه بر ذوق و ظرافت فطری و الهامات هنری، (اگر نه به یک میزان) با حکمت و اخلاق ایران باستان آشنایی داشته‌اند، مهم‌ترین هدف این پژوهش است؛ بنابراین، اساسی‌ترین پرسش‌های این پژوهش عبارتند از: ۱. مفاهیم مشترک حکمی و اخلاقی این دو شاعر در چه زمینه‌هایی است و چگونه در شعر آنها نمود یافته است؟ ۲. آیا برخورداری از منابع و آموزه‌های شیعی و اسلامی و آشنایی با تعالیم حکمی و اخلاقی

ایران باستان و ایران دوره اسلامی در اشتراک این موضوعات مؤثر بوده است؟ فرض ما بر این است که به دلیل مشترکات تاریخی، مذهبی، فرهنگی و منابع دردسترس هردو شاعر، مشابهت‌های بسیاری میان مضامین اخلاقی و حکمی این دو شاعر وجود دارد.

۱-۲. پیشینه تحقیق

در باره حکمت در شعر فردوسی و متنبی به طور جداگانه و مستقل و نیز در تطبیق با شاعران دیگر، کارهای گرانقدری به صورت پایان نامه، کتاب و مقاله انجام گرفته است اما در زمینه مقایسه و تطبیق حکمت و اخلاق این دو شاعر با یکدیگر پژوهشی صورت نگرفته است و ما در این مقاله با ملاحظه تحقیقات گذشتگان، به دنبال انجام دادن چنین پژوهشی هستیم. ذیلاً به تنها پیشینه تحقیق مرتبط با موضوع اشاره می‌کنیم؛ مقاله مرتبط با موضوع پژوهش عبارت از: «جستاری در کشف ریشه‌های ایرانی مفاهیم مشترک حکمی متنبی و فردوسی» (سبزیانپور: ۱۳۸۴) که در آن به ریشه‌های مشترک حکمت در شعر این دو شاعر پرداخته شده و ما نیز از آن بهره برده ایم.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. فردوسی، شاعر حکمت و اخلاق

فردوسی (۳۲۹-۴۱۱ق)، از بزرگترین شاعران زبان فارسی و یکی از نامدارترین حماسه‌پردازان جهان است. او از دیرباز به لقب حکیم مشهور بوده است. سوزنی سمرقندی و مؤلف کتاب *عجایب المخلوقات* - که هر دو در قرن ششم می‌زیسته‌اند - فردوسی را حکیم نامیده‌اند (سوزنی، ۱۳۴۴: ۲۲۷؛ فردوسی، ۱۳۷۶: ۲۴۶). در کتاب *امثال و حکم* دهخدا، بیش از ۳۰۰۰ بیت حکیمانه از شاهنامه فراهم آمده است. فردوسی از شاعران حکیمی است که حکمت در سرتاسر شاهنامه او حکومت دارد (زرین کوب، ۱۳۸۱: ۱۲۲). حکیم جدای از شخصیت علمی‌اش، از دیدگاه امروزی یک روانشناس و معلم اخلاق نیز هست (بهمنی مطلق، ۱۳۹۲: ۲۶) و شاهنامه به تعبیر ابن جزری صاحب کتاب *المثل السائرفی الادب الکاتب والشاعر «قرآن عجم است»* (ر.ک: جوکار، ۱۳۸۹: ۹۸)؛ زیرا قرآن سراسر حکمت و اخلاق است و شاهنامه نیز بی‌تشبیه، چنین ظرفیتی داد. فردوسی زبان عربی می‌دانست و دیوان شعرای معروف عرب را خوانده بود و به دلیل پایگاه دهقانی‌اش از فرهنگ و آیین‌های باستانی ایران آگاهی کافی داشت و توانسته بود فرهنگ ایران پیش از اسلام را با فرهنگ ایران پس از اسلام پیوند دهد.

۲-۲. متنبی، شاعر حکیم

متنبی (۳۰۳-۳۵۳ق) شاعر و حکیم بلندآوازه عرب و یکی از تأثیرگذارترین شاعران این زبان است که همه جا شعرش با حکمت گره خورده است. وی در سال ۳۵۴ق به دعوت

ابن عمید به ایران سفر کرد. مدتی در ارجان (بین خوزستان و فارس) اقامت داشت سپس قصد عضدالدوله در شیراز نمود. او در مدت اقامت خود در ایران و مخصوصاً شیراز قصاید و قطعات مهمی سرود که نشان می‌دهد این سفر تا چه اندازه بر او اثر نهاده و در کارنامه‌ی شعری او موجب دگرگونی شده است. «عقاد» می‌گوید: حکمت متنبی بر دیگر اغراض شعری او برتری دارد و این دلیلی بر فیلسوف بودن اوست (الزبیدی، ۱۴۱۰: ۱). بطرس البستانی معتقد است که او گوی سبقت را در زمینه حکمت از همه شاعران قبل از خود ربوده است (البستانی، ۱۹۶۸: ج ۲: ۳۴۴؛ فروخ، ۱۹۸۵: ج ۲: ۴۷۹). حضور حکمت در شعر متنبی به قدری پررنگ است که صاحب بن عباد، ۳۷۰ بیت حکمی از شعر متنبی را جمع کرده که هر بیت آن یک ضرب المثل است (ضیف، ۱۹۶۰: ۲۲۵ و ۲۲۶). از ویژگی‌های مهم حکمت‌های او این است که به قلب مردم نزدیک و با احساسات آنها هماهنگ هست (الطَبَال، ۱۹۸۵: ۱۲۱). منابع حکمت متنبی فراوان است از جمله؛ جریان‌های فکری و ادبی روزگار او همچون اندیشه و فکر یونانی و فرهنگ ایرانی و فلسفه و تصوف که در روزگار او شکوفا شده بود. اینها همه تأثیر فراوانی در حکمت متنبی داشته است (عسکری، ۱۳۸۹: ۸۶). اما، منبع حکمت متنبی بیش از هر چیز خود او و زندگی‌اش است.

۲-۳. تفاوت‌های حکمت و اخلاق در شاهنامه و دیوان متنبی

به گمان بعضی محققان حکمت فردوسی حکمت خسروانی است که همان عرفان و فلسفه ایران باستان است (ر.ک: رضی، ۱۳۸۴: ۸۶) و این با حکمت متنبی تفاوت‌هایی دارد. متنبی، اگر نه به اندازه‌ی فردوسی، می‌توانسته از راه اندیشه‌های فارابی که تقریباً هم‌عهد او بوده و در دمشق و بغداد هم زیسته و نیز از راه ترجمه آثار پهلوی به عربی و نیز سفرش به ایران و معاشرتش با آل بویه ایرانی و ... با اندیشه‌های حکیمانه ایرانی (همان حکمت خسروانی) آشنا شده باشد. در این تحقیق به دنبال این نیستیم که ثابت کنیم حکمت این دو شاعر حکیم کاملاً شبیه به هم بوده؛ و نیز فقط به دنبال نشان دادن تشابهات حکمی در شعر آنها نیستیم، چراکه مطالعه تطبیقی لزوماً شباهت‌ها را شامل نمی‌شود و بیان تفاوتها نیز از موضوعات این روش بررسی است. یکی از موارد تفاوت حکمت و اخلاق در شاهنامه و دیوان متنبی این است که شاهنامه یک منظومه داستانی، اساطیری، حماسی و تاریخی است و حکمت و اخلاق مورد نظر فردوسی معمولاً فقط در ابیات پراکنده نیامده اند بلکه چون کتاب او شکل داستانی دارد، در رفتار و گفتار و تصمیمات اشخاص داستانشان نمود پیدا کرده‌اند و این همان چیزی است که در دیوان متنبی نمودی ندارد زیرا او منظومه نگفته بلکه عمدتاً قطعه و قصیده ساخته‌است و حکمتش در ابیات و مصراع‌های این قالب‌ها منحصر مانده‌است. از دیگرسوی، در شاهنامه حکمت و اخلاق به شکل عملی در زندگی شخصیت‌ها و قهرمانان و پهلوانان حضور و نمود دارد؛ یعنی حکمتی زنده و زیسته‌است و

اغلب بیت‌هایی که ما به عنوان شاهد نقل کرده‌ایم از زبان همین شخصیت‌هاست. از نظر فردی و شخصیتی نیز تفاوت‌های آشکاری بین این دو شاعر است که به طور قطع در حکمت و اخلاق مورد نظرشان تأثیر نهاده‌است. فردوسی دارای شخصیتی فروتن و قانع است اما فخر فروشی و خودستایی یکی از بعدهای قوی شخصیت متنبی است به گونه‌ای که کسی را بالاتر از خود نمی‌داند:

إِنْ أَكُنْ مُعْجَبًا فَعُجِبَ عَجِيبٌ   لَمْ يَجِدْ فَوْقَ نَفْسِهِ مِنْ مَزِيدٍ
(متنبی، ۱۴۰۳: ۲۱)

(ترجمه: اگر من فخر فروش هستم، این فخر فروشی از انسان شگفت‌انگیزی است که کسی را بالاتر از خود نمی‌داند).

احتمالا یکی از دلایلی که موجب شده به وی لقب متنبی (مدعی پیامبری) بدهند همین ویژگی شخصیتی متبلور در بیت زیر بوده است (منوچهریان، ۱۳۸۷: ۳۲)، که برای خود مقام و ارزشی در حد حضرت عیسی (ع) قائل شده است:

مَا مَقَامِي بِأَرْضِ نَخْلَةَ الْآ   كَمَقَامِ الْمَسِيحِ بَيْنَ الْيَهُودِ
(متنبی، ۱۴۰۳: ۲۰)

(ترجمه: بی‌گمان اقامت من در سرزمین نخله (روستای نخله) همچون اقامت مسیح (ع) در میان یهودیان است).

دیگر تفاوت شخصیتی این دو شاعر آن است که متنبی، اعتقادات دینی و اخلاقی محکمی نداشت «التنوجی» درباره اعتقادات او می‌گوید: ما در اشعار متنبی تحقیر دین و کفر را می‌بینیم. این تحقیر عقاید دینی به شکل افراط در مدح ممدوحان ظاهر می‌شود (التنوجی، ۱۳۹۴: ۴۸). اما فردوسی برخلاف متنبی و به گواهی شعر و زندگی اش، دارای اعتقادات دینی و اخلاقی قوی بوده‌است، به گونه‌ای که جز هجوناامه‌ی «محمود غزنوی» هرگز لفظ رکیک و ناپسند در کتاب خود نیاورده است (رنجبر، ۱۳۹۴: ۹) و اساساً بیت‌هایی از هجوناامه که مورد استناد قرار گرفته است، بی‌تردید از فردوسی نیست (ریاحی، ۱۳۸۰: ۲۳۲).

۲-۴. مفاهیم حکمی در شاهنامه و دیوان متنبی

۲-۴-۱. خردورزی و تعقل

خردگرایی و خردمندی از مشخصه‌های حکمت و حکیم است. در شاهنامه حداقل ۳۰۰ بیت در ستایش خرد آمده (رنجبر، ۱۳۹۴: ۷۸)، ۵۰۰ بار لفظ خردمند، ۳۰۰ بار خردمندی، ۱۵۰ بار روشن روان و ... (ولف، ۱۳۷۷: ذیل واژه خرد). عقل و خرد در منظر فردوسی بر همه چیز برتری داده شده است و اهمیت عقل و اندیشه و تجزیه و تحلیل همین نکات بود که لقب حکیم را بر قامت این شاعر فارسی آراسته است:

خرد بهتر از هر چه ایزد بداد

ستایش خرد را به از راه داد

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۱۳)

در شعر حکیمانه متنبی، خرد از جایگاه اول و برتر برخوردار است چرا که مهم‌ترین چیز برای انسان عقل اوست:

الرأی قبل شجاعة الشُّعبانِ

هو اولٌ و هی المحلُ الثانی

(متنبی، ۱۴۰۳: ۴۱۴)

(ترجمه: بردلیری دلاوران خرد مقدم است؛ و دلیری جای دوم قرار می‌گیرد).

وَأَنْفُسُ مَا لِلْفَتَى لُبُّهُ
و ذُو اللَّبِّ يَكْرَهُ أَنْفَاقَهُ (همان: ۱۵۹)

(ترجمه: ارزشمندترین چیز برای آدمی، عقل اوست و عاقل تباهی عقلش را دوست ندارد).

اهمیت خرد و خردورزی در متون ایرانی پیش از اسلام تا آنجاست که می‌توان گفت در حد یک رکن و در شمار باور اساسی و رایج ایرانیان بوده است (سبزیانپور، ۱۳۸۴: ۱۰۱).

۲- ۴- ۲- آداب سخن

سخنور آگاه و هنرمند به تناسب موقعیت مخاطب و زمان و مکان سخن می‌گوید. گوینده‌ای که سخن را در جایگاه خود ایراد نکرد ارزش خود را از دست می‌دهد:

چو گوینده‌ای کونه بر جایگاه
سخن گفت و زو دور شد فر و جاه

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۸: ۱۳۹)

متنبی با یک استعاره مکنیه، سخن را به میوه‌ای تشبیه کرده که باید به وقت آن را چید و سخن نابجا میوه‌ای نارس است که چیدن آن پشیمانی به بار آورد:

قَطَفَ الرَّجَالُ الْقَوْلَ وَقْتَ نَبَاتِهِ
و قَطَفْتَ أَنْتَ الْقَوْلَ لَمَّا نَوَّرَا

(متنبی، ۱۴۰۳: ۵۲۴)

(ترجمه: مردمان میوه گفتار خود را پیش از رسیدن چیده‌اند، تو میوه گفتار خویش را وقت گل دادن چیده‌ای).

۲- ۴- ۳- ضرورت خودشناسی

کسی که به خویشتن و نفس خود شناخت کافی کسب کند از محاسن و معایب خود آگاهی پیدا می‌کند و خود را خوار و بی‌ارزش نمی‌کند و ارزش جایگاه خود را می‌شناسد:

که تا هر کس اندازه‌ی خویش را
بیند بداند کم و بیش را

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۴۱)

کسی که اندازه خود را ندانست دچار عیب‌هایی می‌شود که خود نیز از آن غافل است:

وَمَنْ جَهَلَتْ نَفْسَهُ قَدْرَهُ
رَأَى غَيْرَهُ مِنْهُ مَا لَا يَرَى

(متنبی، ۱۴۰۳: ۵۱۲)

(ترجمه: و هر که قدر و اندازه خویش نداند، دیگران چیزی در او ببینند که او خود نتواند دید).

۲- ۴- ۴. بی‌رحمی دنیا

به دنیا امید نداشته باشید که با جمشید پادشاه ایرانی چه بد تا کرد که نه وی به جا ماند و نه تخت و گنجش:

بگیتی مدارید چندین امید
نفرجام هم شد ز گیتی بدر
نگر تا چه بد کرد با جمشید
نماندش همان تاج و تخت و کمر
(فردوسی، ۱۳۷۹: ۹۹/۱)

متنبی با کاربرد استفهام انکاری شدت بی‌مهری دنیا به اهل آن را جلوه‌گر می‌سازد که هیچ جمعی در دنیا نیست که پراکنده نشود؛ پادشاهان با گنج‌هایشان از بین رفتند و دنیا به عظمت و شوکت آنها رحمی نشان نداد:

أین الأکاسرة الجبارة الألی
کنزوا الکنوز فما بقین و لابقوا
(متنبی، ۱۴۰۳: ۲۸)

(ترجمه: کجایند آن خسروانِ جبار که گنج‌ها توختند؛ نه گنجشان به‌جاماند و نه خود جاماندند).
جمشید یکی از پادشاهان اساطیری ایرانی است و در شاهنامه، فرزند تهمورث و شاهی فرهنگ است که سرانجام به خاطر خودبینی و غرور، فره ایزدی را از دست می‌دهد و به دست «ضحاک» کشته می‌شود.

۲- ۴- ۵. برتری مرگ بر زندگی ذلت‌بار

فردوسی در این موضوع می‌گوید:
مرا خوشتر آید بنام بلند
ازین زیستن با هراس و گزند
(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۲۱۵)

هر کس به زندگی ننگین و حقارت‌آمیز تن دهد مرگ بهتر از آن زندگی است:
ذَلَّ مَنْ يَغْبَطُ الدَّلِيلَ بِعَيْشٍ
رُبَّ عَيْشٍ أَخْفُ مِنْهُ الْحَمَامُ
(متنبی، ۱۴۰۳: ۱۶۴)

(ترجمه: خوار بود هر که بر زندگی ذلیل خوار غبطه خورد، که بسا زندگی که مرگ از آن سهل‌تر و سبک‌تر بود).

۲- ۴- ۶. گذر از کوران سختی، لازمه نیل به بزرگی و سیادت

چو خواهی به سیادت برسی باید از آتش سختی روی برنتابی و گل بی‌خار کجاست:
که تخت کیان جست خواهی مجوی
چو جویی از آتش مبر تاب روی
ترا آرزو جنگ و پیکار نیست
و گر گل چنی راه بی‌خار نیست
(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۸۹)

رنج و زحمت، لازمه‌ی رسیدن به آسایش و کمال است همان‌گونه که برای خواست هر آسایش و رفاهی باید گزند آن را نیز تحمل کرد:

تُریدونَ لقیانَ المعالی رخیصةً   ولابدَّ دونَ الشهدِ منِ إبرِ النحلِ

(متنّی، ۱۴۰۳: ۵۱۸)

(ترجمه: رسیدن به بزرگی‌ها را ارزان می‌خواهید که به ناچار در برابر به دست آوردن عسل باید نیش زنبور را تحمل کرد).

نکته جالب اینکه هردو شاعر برای بیان این مفهوم، از تشبیه ضمنی بهره برده‌اند؛ مشابه به در شعر فردوسی، چیدن گل بدون خار ممکن نیست و در شعر متنّی، دست یافتن عسل همراه نیش زنبور است که هردو مثل‌های زیبایی جهت رواج یافتن بین مردم هستند.

۲- ۴- ۷. بر توری دیدن بر شنیدن

شنیده‌ها پوچ و تهی هستند و قابل تکیه کردن نیستند:

میان شنیدن همیشه تهیست

تو دانی که دیدن چون آگهیست

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۱۲۵)

هر آنچه می‌بینی اعتماد نکن و شنیده‌ها را رها کن زیرا دیدن تا شنیدن، فرسنگ‌هاست:

خُذْ مَا تَرَاهُ وَ دَعْ شَيْئًا سَمِعْتَ بِهِ   فِي طَلْعَةِ الْبَدْرِ مَا يُغْنِيكَ عَنْ زُحْلِ

(متنّی، ۱۴۰۳: ۱۳۷)

(ترجمه: آنچه که می‌بینی، بگیر و چیزی را که شنیدی، رها کن، در دیدن ماه تمام چیزی است که تو را از زحل بی‌نیاز می‌کند).

۲- ۴- ۸. فراگیری مرگ

فردوسی در ابیاتی دلنشین بیان می‌کند که از هر قشر و هر نژادی باشیم دیر یا زود مرگ به سراغمان می‌آید:

که جز مرگ را کس ز مادر نژاد   ز دهقان و، تازی و، رومی نژاد

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۴۰۹)

همه مرگ را بیم شاه و سپاه   اگر دیر مانیم، اگر چند گاه

(همان، ج ۶: ۴۰۴)

هیچ موجودی نیست که مزه‌ی مرگ را چشیده باشد و زنده بازگشته باشد:

فَالْمَوْتُ تُعْرَفُ بِالصِّفَاتِ طِبَاعُهُ   لَمْ تَلَقْ خُلُقًا ذَاقَ مَوْتًا آبَا

(متنّی، ۱۴۰۳: ۱۱۰)

(ترجمه: که مرگ را از ره می‌شناسند؛ هیچ آفریده‌ای نیست که طعم مرگ را چشیده و زنده بازگشته باشد).

آیه فرماید: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» (آل عمران/ ۱۸۲). (ترجمه: هر آفریده‌ای

مرگ را می‌چشد).

۲- ۴- ۹. ناگزیری از دوستی با دشمن

اگر دشمن از در صلح درآید دعوت او را بپذیر که این موجب افزایش دوستان و کاهش دشمنان گردد:

ور ایدونک دشمن شود دوستدار
تو در بوستان تخم نیکی بکار
(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۸: ۳۱۳)

در منظرمتنبی از بدبختی‌های دنیا دوستی با دشمن است و این کاری است دشوار و نچسب:

وَمِنْ نَكِدِ الدُّنْيَا عَلَى الْحُرِّ أَنْ يَرَى
عَدُوًّا لَهُ مَا مِنْ صَدَاقَتِهِ بُدٌّ
(متنبی، ۱۴۰۳: ۱۹۸)

(ترجمه: از شوربختی دنیا بر جوانمرد همین بس که او از دوستی با دشمن خود ناگزیر باشد). البته تفاوت بارز این است که متنبی این دوستی ناگزیر را از شوربختی‌های دنیا می‌داند اما فروتنی در وجود فردوسی سبب شده که خشم و دشمنی را در افراد ناپسند دانسته و برای افزایش دوستان، خلق نیکو را سفارش کند که از طع بلند وی حکایت می‌کند.

۲- ۴- ۱۰. غفلت آدمی و سرقت روزگار

فردوسی با استفاده از آرایه‌ی تشخیص به زیبایی این مضمون را به تصویر کشیده است و از دوستی با روزگار برحذر می‌دارد که آدمی در غفلت است و روزگار با فریب و بی‌وفایی به سرعت به تاراج روی می‌آورد:

تو با چرخ گردون مکن دوستی
چه جوئی ز کردار او رنگ و بوی
که گه فقر اوئی و، گه پوستی
بخواهد ربودن چو بنمود روی
(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۸: ۱۰۲)

متنبی نیز با یک استعاره مکئیه، روزگار را به دزدی تشبیه کرده که در زمان غفلت آدمی، در طلب چیزهای ارزشمند آدمی برمی‌گردد و به سرعت دست به اقدام می‌زند:

وَعَادَ فِي طَلَبِ الْمَتْرُوكِ تَارِكُهُ
مَا كَانَ أَقْصَرَ وَقْتًا كَانَ بَيْنَهُمَا
إِنَّا لَنَغْفُلُ وَالْأَيَّامُ فِي الطَّلَبِ
كَأَنَّهُ الْوَقْتُ بَيْنَ الْوَرْدِ وَالْقُرْبِ
(متنبی، ۱۴۰۳: ۴۳۵)

(ترجمه: زان سپس، آن [روزگار] تارک در پی [دُر] متروک باز آمد. ما غافلیم و ایام از طلبش غافل نیست. چه کوتاه بود آن برخه‌ی زمان میان آن دو! گویی شبی بیش نبود میان آبخشور و شرب آب).

و امام علی (ع) با بینش می‌فرماید: «إِزْهَدْ فِي الدُّنْيَا يُبْصِرَكَ اللَّهُ عَوْرَاتِهَا وَ لَا تَغْفُلُ فليست بمغفول عنك» (نهج البلاغه، ۱۳۸۸: ۷۴۵).

(ترجمه: به دنیا بی‌رغبت باش که خدا تو را به زشتی‌های آن بینا سازد و غافل نباش که او از تو غافل نباشد).

۲- ۴- ۱۱. زمانه و همراهی سختی و آسانی

زمانه بر یک حالت باقی نمی ماند شاهد و شرنک آن باهم است:

زمانه بیک سان ندارد درنگ گهی شاهد و نوش است و گاهی شرنک
(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۳۲۵)

هیچ شادی در دنیا بی نقص و کامل نیست اگر شیرینی هست تلخی نیز همراه آن است:

جَمَحَ الزَّمانُ قَما لَذيذٌ خالِصٌ مَما يَشوبُ و لا سُورُ كَاملٌ
(متنّبی، ۱۴۰۳: ۳۰۵)

(ترجمه: زمانه سرکش شده است؛ هیچ نوشی ناب و بی نیش نباشد، هیچ شادی بی نقص نیست).

شگفتی رفتار زمانه از آن جهت است که امری واحد سبب شادی و اندوه می سازد:

وَ إِن سَرَرَنَ بِمَحبوبٍ فَجَعَنَ بِهِ وَ قَد أَتَيْتَكَ فِي الحالِينَ بِالعَجَبِ
(همان: ۴۳۶)

(ترجمه: و اگر زمانه تو را با محبوبی شادمان کند (دیری نیاید که) تو را (در سوگش) اندوهگین سازد

و در هر دو حالت تو را با شگفتی روبرو سازد).

۲- ۴- ۱۲. بر حذر بودن از فریب دنیا

فردوسی با استفاده از صنعت تشخیص، دنیا را به معشوقه‌ای که با فریب شادی تو را می-
ر باید و در سختی و آسانی تو را رها می کند و عهد و وفایی ندارد و جفا و ظلم می آورد:

بدان ای پسر کاین سرای فریب ندارد ترا شادمان بی نهب

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۷: ۸۷)

متنّبی نیز با یک تشبیه زیبا و جان بخشی به آن، دنیا را به معشوقه‌ای مانند می کند که با
نیرنگش نه عهد و وفایی نگه می دارد و نه وصال و شادمانی به بار می آورد:

وَ هِیَ مَعشوقَةٌ عَلَی الغَدرِ وَ لا تَحِـ
شِیمُ الغَناياتِ فِيها فَلا أَدِ
رِ لَذا أَنتَ اَسْمَها النَّاسُ أَم لا
(متنّبی، ۱۴۰۳: ۴۰۷)

(ترجمه: دنیا در نزد دنیاپرستان دوست داشتنی است، با وجود اینکه حيله‌های بسیار می کند و مراعات

عهد و پیمان نمی کند، اخلاق زنان خواننده را دارد، نمی دانم آیا مردم به همین خاطر، آن را اسم مؤنث می-
دانند یا علت دیگری دارد).

امام علی (ع) می فرمایند: «یا دنیا یا دنیا ای یک عنی، اُ بی تعرضت؟ اُم اِلی
تَشوقت؟ لا حانَ حینک، هیهات! غری غیری لا حاجه لی فیک، قد طَلقتک
ثَلاتاً لارجعاً فیها...» (نهج البلاغه، ۱۳۸۸: ۵۸۶).

(ترجمه: ای دنیا، ای دنیا از من بگذر، آیا خود را برای من عرضه می کنی و می نمایانی (تا اینکه مرا

بفریبی و از حق بازداری) یا به من عشق می ورزی و خواهان من هستی؟ هنگام تو نزدیک مباد (که مرا

بفریبی)، (آرزوی تو) چه بعید و دور است، دیگری را بفریب که من به تو نیازی ندارم و ترا سه بار طلاق گفته‌ام که بازگشتی در آن نیست).
جالب اینکه امام علی (ع) و این دو شاعر، دنیا را به زنی تشبیه کردند که با نیرنگ آدمی را مجذوب می‌کند.

۲- ۴- ۱۳. خوشنامی و ماندگاری آن

در جهان کسی تا ابد عمر نمی‌کند ماندگاری و یادگاری آدمی در نام نیک است:
ترا نام باید که ماند دراز نمانی همی کار چندین مساز

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۲۴۱)

متنبی نیز نام نیکو را عمری دوباره می‌داند:

ذِكْرُ الْفَتَى عُمَرُ الْثَّانِي وَ حَاجَتُهُ مَا قَاتَهُ وَ فُضُولُ الْعَيْشِ أَشْغَالُ

(متنبی، ۱۴۰۳: ۴۹۰)

(ترجمه: نام نیک برای آدمی عمر دوباره است و نیاز انسان قوت اوست و بقیه دردسر است).

۲- ۴- ۱۴. مشورت با هوشیار و اهمیت آن

هنگام انجام هر کاری باید با افراد هوشیار و خیرخواه مشورت کنیم:

به هنگام هر کار جستن نکوست ز ند رأی با مرد هشیار و دوست

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۷۰)

چه بسا مشورت با افراد با تجربه، تو را از تلاش فراوان و گاه بی‌سرانجام، باز می‌دارد:

قَدْ يُصِيبُ الْفَتَى الْمَشِيرُ وَ لَمْ يَهْدِ وَ يُشَوِّى الصَّوَابَ بَعْدَ اجْتِهَادِ

(متنبی، ۱۴۰۳: ۴۶۳)

(ترجمه: گاه مشورت‌کننده بی‌تلاش، به حقیقت دست می‌یابد و گاه پس از تلاش بسیار به حقیقت نمی‌رسد).

۲- ۴- ۱۵. دشمن دانا و دوست نادان

فردوسی از دوستی با نادان بر حذر می‌دارد و دشمن دانا را بر آن ترجیح می‌دهد:

که دشمن که دانا بود به ز دوست ابا دشمن و دوست دانش نکوست

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۶: ۱۵۵)

دوستی با نادان، ضربه‌ای است بر جان آدمی که جز تباهی و زیان ثمره‌ای ندارد:

فَإِنَّ قَلِيلَ الْحُبِّ بِالْعَقْلِ صَالِحٌ وَ إِنَّ كَثِيرَ الْحُبِّ بِالْجَهْلِ فَاسِدٌ

(متنبی، ۱۴۰۳: ۳۲۱)

(ترجمه: دوستی اندک با عقل (و دانایی) نیکو و پر بار است ولی دوستی بسیار با (حمقت) نادانی، تباه و

زیان بار است).

جدول فراوانی مضمون‌های حکمی در شاهنامه و دیوان متنبی

مضمون حکمی	بی-اعتباری دنیا	مرگ آدمی	مجد و عظمت خرد	عقل و خرد	نام نیکو و همت	عزم و همت	آداب سخن	آداب سخن	گزینش مرگ بر زندگی	عدل و داد	آداب دوستی	همراهی سختی و آسانی	علم و دانش
فردوسی	۳۲	۱	۹۸	۳	۹	۱	۶	۶	۴	۱۴	۴۵	۳۰	۱۳۰
	۶	۰۰		۶۲		۱	۵	۵		۵			
متنبی	۱۳	۱	۱۹	۳	۳	۳	۱	۲	۱۰	۴	۵	۱۳	۱۶
	۵	۲۴	۴	۴		۲							

از مقایسه جدول فراوانی حکمت این دو شاعر بزرگ می‌توان نتیجه گرفت که فردوسی از حکیمی خردمند و پایبند به اصول فرهنگی و اجتماعی است که خرد و عقل، بیشترین بسامد را به خود اختصاص داده و از این لحاظ متنبی با او قابل قیاس نیست به گونه‌ای که در شاهنامه، خرد بر همه چیز برتری داده شده است و این تأکید شاعر بر خرد، وی را شایسته حکیم به معنای واقعی معرفی کرده است زیرا فلسفه وی فلسفه خرد است، و خرد را سرمایه تمام خوبی‌ها و نیکی‌ها، و راهنمای بشر در این دنیا و وسیله نجات در آخرت می‌داند. بعد از خرد، بی‌اعتباری دنیا، بیشترین فراوانی را به خود تخصیص داده است که به نظر نگارنده حاکی از اعتقاد راسخ فردوسی به معاد و دنیای پس از مرگ است که موجب بی‌اعتبار دانستن دنیا و ثروت آن می‌شود و به آدمی هشدار می‌دهد که نباید دلبسته این دنیا شد و باید از خود نام نیکو به جای گذارد. متنبی مرگ را پایان آدمی می‌داند که این مفهوم از فراوانی بیشتری در شعر او به نسبت فردوسی برخوردار است زیرا فردوسی، مرگ را آغاز زندگی دوباره می‌داند.

مجد و عظمت در شعر متنبی، بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده است زیرا وی صاحب شخصیتی بلند پرواز و ایده آل گراست که از دیدگاه وی برای نیل به مجد و بزرگی، باید از هیچ تلاشی دریغ نکرد و این مجد با مال و مکنت درهم گره خورده است به گونه‌ای که اگر در زندگی وی این عظمت خدشه‌دار شود مرگ را بر آن ترجیح می‌دهد به همین دلیل است که موضوع ترجیح دادن مرگ بر زندگی ننگین، به نسبت فردوسی، از فراوانی بیشتری در شعر وی برخوردار است. و به نیکی می‌داند عزم و همتی بلند برای رسیدن به این عظمت نیاز است به همین سبب عزم و همت در شعر متنبی از بسامد بیشتری به نسبت شاهنامه، به چشم می‌آید.

عدل و داد یکی از مواردی است که بیش از هر چیز دیگری مورد توجه شایان فردوسی است زیرا وی به خوبی می‌داند که ظلم و ستم، موجب نابودی و خرابی مملکت و از بین

رفتن صفات ستودنی و اخلاق پسندیده می‌گردد و از طرف دیگر او در زمانه‌ای بوده‌است که بیدادگری بر مملکت ما سیطره انداخته بود و فرمانرواها و حکام به تنها چیزی که توجه نداشتند عدل و داد بوده‌است و فردوسی با حکمت عمیق خود عمق فاجعه را لمس کرده- بود. احساس مسئولیت وی به جامعه و پایبندی به مسایل و حقوق اجتماعی- خانوادگی سبب شده که در زمینه پرداختن به مفاهیم آداب معاشرت و سیاست از جمله؛ سخنوری، دوستیابی و ... به نسبت متنبی از بسامد بیشتری برخوردار باشد.

۲- ۵. مفاهیم اخلاقی در شاهنامه و دیوان متنبی

۲- ۵- ۱. رشک و حسد، درد بی‌درمان

چو چیره شود در دل مرد رشک   یکی دردمندی بود بی‌پزشک

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۴: ۳۴۴)

تمامی دردها مداوا دارند جز حسد که اگر در دلی رخنه کرد غیرممکن است جاکن شود:

سوی وجع الحساد داو فانه   اذا حل في قلب فليس يحول

(متنبی، ۱۴۰۳: ۳۶۰)

(ترجمه: جز حسادت، هر مریضی درمان دارد زیرا حسد زمانیکه در دل نفوذ کند دیگر خارج نمی‌شود).

۲- ۵- ۲. مهر و نیکی، به بند کشیدن آدمی

من بنده مهر او شده‌ام و دلم لبریز از این محبت است:

من او را بسان یکی بنده‌ام   به مهرش روان و دل آکنده‌ام

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۸۵)

مهر و محبت، آدمی را به بند خود اسیر می‌کند زیرا آدمی تشنه‌ی محبت است:

وقيدت نفسي في ذراک محبة   و من وجد الاحسان قيذا تقيدا

(متنبی، ۱۴۰۳: ۳۷۳)

(ترجمه: و از سر مهر، خویشتن را بندی حریم تو ساختم، که هر که نیکی را بند بیند، خود به بند آن درآید).

۲- ۵- ۳. صبر و شکیبایی، آسان کننده هر بلا و بدی

بدیها به صبر از مهان بگذرد   سر مرد باید که دارد خرد

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۵: ۲۱۲)

صبر و تحمل هر مصیبتی را آسان می‌کند و عزم و اراده‌اش، نرم‌کننده‌ی مشقت است:

قد هون الصبر عندي كل نازلة   و لين العزم حد المركب الخشن

(متنبی، ۱۴۰۳: ۱۷۱)

(ترجمه: شکیم هر بلائی را بسی آسان نموده و عزم مرکب سخت و خشن را نرم نموده‌است).

۲- ۵- ۴. دور نگه داشتن فرومایه

ز نیکی فرومایه را دور دار
به بیدادگر مرد مگذار کار

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۲۵۲)

متنبی نیز با تشبیه مرکب، همنشین فرومایه را به مهمانی مانند می کند که مهمان دیگر از

سر پشیمانی همراه خود دارد:

لَعْنَتُ مَقَارَنَةِ اللَّيْمِ فَإِنَّهَا ضَيْفٌ يَجْرُ مِنْ النَّدَامَةِ ضَيْفَانَا

(متنبی، ۱۴۰۳: ۱۵۳)

(ترجمه: هم نشینی با لئیمان بس نکوهیده شده است، چون مهمانی است که مهمانِ دیگر، از [سنخ]

ندامت، از پی خود دارد).

دو شاعر بر دور نگه داشتن انسان فرومایه تکیه دارند اما تفاوت این است که فردوسی از در مهر و نیکی فرومایه را دور می دارد که مبادا ارزش انسانی وی خدشه دار شود اما متنبی این دوری را به روشی منفی بیان می دارد.

۲- ۵- ۵. منت و آزار، از بین برنده‌ی بخشش و سپاس

بخشنده واقعی کسی است که به دنبال منت و درخواست سپاس نباشد:

ز بخشش مران کس که جوید سپاس
نخواندش بخشنده یزدان شناس

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۵: ۴۴)

إِذَا الْجُودُ لَمْ يَرْزُقْ خَلَاصًا مِنَ الْأَذَى فَلَا الْحَمْدُ مَكْسُوبًا وَ لَا الْمَالُ بَاقِيَا

(متنبی، ۱۴۰۳: ۴۴۲)

(ترجمه: و اگر سخا بدون منت نبود، نه سپاسی خواهد بود و نه مالی به جا خواهد ماند).

۲- ۵- ۶. تکوهش عیب جوئی

پرداختن به عیب‌های خود، تو را از عیب‌های مردم باز می دارد:

چو عیب تن خویش داند کسی
ز عیب کسان بر نگوید بسی

(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۳: ۴۲۸)

متنبی نیز با کاربرد استفهام انکاری و بکارگیری استعاره تمثیلی زیبا، از زشتی دیدن

عیب‌های کوچک دیگران و پنهان داشتن عیب‌های خود سخن می گوید:

مَا بَالُ عَيْنِيكَ مَا تَرَى أَقْدَاهَا وَ تَرَى الْخَفِيَّ مِنَ الْقَدَى بِجَفَوْنِي

(متنبی، ۱۴۰۳: ۱۵۶)

(ترجمه: چرا چشمان تو خار درونش را نمی بیند حال خاشاک پنهان را در چشم من می بیند).

۲- ۵- ۷. توبه، سبب پاکی و محو گناه

چنان کرد کو گفت بهراشاه
دلش پاک شد توبه کرد از گناه
(فردوسی، ۱۳۷۹، ج ۸: ۳۲)
وَإِنْ كَانَ ذَنْبِي كُلِّ ذَنْبٍ فَإِنَّهُ
مَحَا الذَّنْبَ كُلَّ الْمَحْوِ مَنْ جَاءَ تَائِبًا
(متنّبی، ۱۴۰۳: ۳۳۵)

(ترجمه: اگر من بزرگترین گناه را مرتکب شدم، (مرا ببخش) زیرا هر کس با توبه بیاید، توبه، گناه او را محو می کند).

جدول فراوانی مضمون‌های اخلاقی در شاهنامه و دیوان متنّبی

مضمون	طلب	حساد	ملامت	مذمه	نکوه	وفا	صبر	راسته	شجاع	دَم	م	فخر	توبه	نکوه
اخلاق	جود و بخشش	ت	سرزنش	دروغ	سخن به چینی	به عهد	بردبار	درسته	دلیری	ب- جوهر	و نیکو	و مباحث	ه	ش
فردوسی	۲	۲	۴	۱	۶	۹	۵	۱	۱	۱	۲	۹	۲	۶
متنّبی	۳	۳	۰	۳	۵	۰	۶	۰	۱۰	۸	۰	۰	۵	۵
	۰۰	۰	۸	۵	۰	۴	۴	۵	۰	۰	۰	۰	۴	۱

طلب جود و بخشش در شعر متنّبی بیشترین فراوانی را دارد و دلیل این امر می‌تواند این باشد که وی شخصیتی آرمانی و پرتوقع داشت و از طرف دیگر به خوبی می‌دانست برای رسیدن به مجد و فرمانروایی باید به مال و مکتب بسیار دست یافت به همین دلیل در مدح حاکمان، جهت اینکه احساسات آنها را شکوفا کند از اوصافی مانند باران بخشش، دریای سخا، دستان فضل و جود و ... بسیار بهره‌می‌جست تا جایی که برای نیل به این مال و شوکت به ستایش حاکمانی همچون «کافور» فرمانروای مصر، برخلاف میل قلبی‌اش پرداخته است. طلوع شخصیت و نبوغ شعری متنّبی، سبب افول ستارگان آسمان دربار «حلب» شده بود و جایی برای ابراز وجود شاعران دیگر نمانده بود و این وضعیت، حسد و کینه شدید شاعران و نزدیکان امیر «سیف الدوله» را در پی داشت و مکر حسودان، سیل سرزنش و تهمت علیه متنّبی به راه انداخته بود و این عاملی برای بسامد بیشتر حسادت و سرزنش در شعر وی به نسبت فردوسی است. خودشیفتگی و خودبینی متنّبی عاملی شده است جهت اینکه فخر و مباهات به خود در سراسر دیوان وی، موج زند که قابل قیاس با شخصیت متواضع و فروتن فردوسی نیست تا جایی که سیف الدوله زمانی که وی را به دبار

خود دعوت نمود او شرط پذیرش دعوت امیر را خواندن شعر به صورت نشسته در برابر وی برخلاف دیگر شاعران، عنوان نمود و امیر شرط او را پذیرفت. از مسائلی که مورد توجه فردوسی بوده پاکدامنی، تهذیب اخلاق، کسب فضایل اخلاقی، دوری از رذایل و رسیدن به آخرین مرحله انسانیت است که بیش از ۷۰۰ بیت شعر در این باره دارد (رنجبر، ۱۳۹۴: ۱۱۶). به همین دلیل مهر و نیکی، راستی و درستی، صبر، نکوهش دروغ و ... در شاهنامه از فراوانی بیشتری نسبت متنبی به چشم می آید.

۳. نتیجه گیری

۱. درون مایه های مشترک حکمت آمیز و اخلاقی در اشعار فردوسی و متنبی با فراوانی قابل مشاهده و تحلیل است این همسانی در مضمون های حکمی همچون تعقل و خردورزی، آداب سخن، ضرورت خودشناسی، بی اعتباری دنیا، دانایی و نادانی و موارد بسیار دیگر نمود پیدا می کند و در مفاهیم اخلاقی شامل رشک و حسد، نکوهش عیب جویی، مهر و نیکی، صبر و شکیبایی، منت و آزار و ... جلوه می کند. تفاوت هایی نیز علاوه بر قالب و اسلوب اثر در بُعد شخصیتی و فردی نیز وجود دارد: از جمله آنها پابندی به اصول اخلاقی و دینی، غرور و فروتنی و غیره.
۲. شیعی بودن دو شاعر، فرهنگ اسلامی، حکمت ایران باستان و حکمت عربی کهن، الهامات شعری از منابع حکمت در شعر این دو شاعر بوده است. متنبی به دلیل نفوذ اخلاق و حکمت ایرانی در متون و فرهنگ عربی و نیز سفرش به ایران از حکمت ایران تأثیر پذیرفته و سبب شباهت با شاهنامه که تجلی اصیل این حکمت می باشد، شده است. فردوسی نیز به علت آگاهی گسترده از فرهنگ و ادبیات عربی و تأثیرپذیری مستقیم وی از فرهنگ اصیل ایرانی مضامین مشابه بسیاری با متنبی از نظر موضوعات حکمی و اخلاقی آفریده است و این نشان از تأثیرپذیری مستقیم فردوسی از فرهنگ غنی ایرانی از یک سو، و نفوذ و تأثیر اندیشه های ایرانی بر فرهنگ عربی از راه ترجمه متون و برخوردهای فرهنگی از سوی دیگر است.
۳. با توجه به دو جدول فراوانی مضامین حکمی و اخلاقی دو شاعر، فردوسی جایگاه ویژه و والایی برای خرد و عدالت قائل است و این دو مضمون از بسامد بیشتری در پرداختن به مسائل اخلاقی و تربیتی به نسبت متنبی برخوردار است؛ و اینکه فردوسی کمال مطلوب را در کسب فضایل اخلاقی از قبیل راستی، نیکوکاری، مشورت، صبر و دانش اندوزی و دوری از رذایل اخلاقی چون دروغ، حسد، آز، خشم، خودخواهی جستجو می - کند و لحنی اندرزگونه و فروتنانه در بیان مسائل اخلاقی و اجتماعی دارد. ولی متنبی کمال مطلوب خود را در رسیدن به مجد و عظمت با هر وسیله، قدرت و پولی می داند به همین

جهت طلب جود و بخشش از بیشترین فراوانی در شعر متنبی برخوردار است که آن را با لحنی فخر فروشانه و خودستایی بیان می کند.

کتابنامه

قرآن کریم.

- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۰۸). *لسان العرب*، نسقه و علق علیه علی سیری، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- البستانی، بطرس. (۱۹۶۸). *أدباء العرب فی العصر العباسی*، بیروت: دارالمکشف.
- التنجی، محمد. (۱۹۹۲). *تاریخ مدینه الإسلام*، بیروت.
- الجرجانی، الشریف. (۱۹۳۸). *التعريفات*، القاهرة: البابي الحلبي.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۴). *حکمت خسروانی*، تهران: بهجت، چاپ ششم.
- رنجبر، احمد. (۱۳۹۴). *جاذبه های فکری فردوسی*، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- ریاحی، محمد امین. (۱۳۸۰). *فردوسی*، تهران: طرح نو، چاپ سوم.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۱). *نامور نامه*، درباره ی فردوسی و شاهنامه، تهران: سخن.
- سوزنی، محمد بن مسعود. (۱۳۴۴). *دیوان*، اهتمام ناصر شاه حسینی، تهران.
- شجاعپوریان، ولی الله. (۱۳۷۶). *اخلاق و حکمت عملی در شعر متنبی*، اهواز: دانشگاه شهید چمران.
- شوقی، ضیف. (۱۹۶۰). *الفن و مذاهبه فی الشعر العربی*، القاهرة: دارالمعارف.
- الطبال، احمد. (۱۹۸۵). *المتنبی، دراسة نصوص من شعره*، طرابلس: المكتبة الحديثة.
- طوسی، خواجه نصیر الدین. (۱۳۶۴). *اخلاق ناصری*، تصحیح و تنقیح: متبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران: خوارزمی، چاپ ششم.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۷۹). *شاهنامه*، کوشش سعید حمیدیان، براساس چاپ مسکو، تهران: قطره، چاپ پنجم.
- فروخ، عمر. (۱۹۸۵). *تاریخ الأدب العربی*، الجزء الثاني، بیروت: دارالعلم للملایین، الطبعة الخامسة.
- المتنبی، ابوطیب. (۱۴۰۳). *دیوان المتنبی*، بیروت، دار بیروت للطباعة و النشر.
- المجلسی، محمد باقر. (۱۰۳۷). *بحار الأنوار*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- منوچهریان، علیرضا. (۱۳۸۷). *ترجمه و تحلیل دیوان متنبی*، جزء اول از شرح برقو، تهران: زوآر.
- نهج البلاغه*. (۱۳۸۸). مترجم: محمد دشتی، قم: بقیة الله.
- ولف، فریتس. (۱۳۷۷). *فرهنگ شاهنامه*، تهران: انتشارات اساطیر.

- جوکار، منوچهر. (۱۳۸۹). «آیا شاهنامه ملحمه است؟» دو فصلنامه تاریخ ادبیات، دانشگاه شهید بهشتی، دوره ۲، شماره ۴، صص ۷۸-۱۰۰.
- الزبیدی، علی. (۱۴۱۰). «مقدمه‌ی لدراسة حکم المتنبی، الحکمة فی الآداب القدیمة»، *آداب المستنصریة*، بغداد، العدد ۱۷، صص ۱۱-۲۴.
- سبزیانپور، وحید. (۱۳۸۴). «جستاری در کشف ریشه‌های ایرانی مفاهیم حکمی متنبی و فردوسی»، *نشریه فرهنگ* (ویژه ادبیات)، دوره ۱۸، شماره ۳، (پیاپی ۵۵) صص ۹۵-۱۲۳.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی